

Pieter Boele van Hensbroek

'Only one crocodile in the creek'

Afrikaans leiderschap ter discussie

De dekolonisatie van Afrika bracht veel leiders voort die zich opwierpen als revolutionair alternatief voor de Europese overheersing. Maar meestal eindigde het in autoritair en zelfs destructief leiderschap. In 'Only one crocodile in the Creek' bespreekt politiek filosoof en Afrikakenner Pieter Boele van Hensbroek de historische achtergronden en valkuilen van Afrikaans leiderschap.

In veel Afrikaanse landen is de nationale leider elke dag in beeld in de massamedia. Hij opent een conferentie, knipt een lint door, wordt door de hele ministersploeg welkom geheten op het vliegveld, of maakt een dansje en zingt een strofe bij een feestelijke gelegenheid. De eerste decennia na de onafhankelijkheid verscheen de leider meestal ook in een soort simpel 'nationaal' tenue van khaki dat zijn band met het volk en met de nationalistische revolutie zichtbaar maakte en direct ook toonde dat hij niet achter het Westen aan liep maar een eigen stijl en richting had. Wanneer Kenneth Kaunda, van 1964 tot 1992 president van Zambia, een belangrijke toespraak voor de televisie hield dan verscheen hij echter plotseling in militair ornaat, gezeten achter een zware tafel met de nationale vlag duidelijk in beeld. De boodschap was dan ook ernstig: een nieuwe bezuinigingsronde, een herschikking van het kabinet, of mogelijke inmenging uit het buitenland. De leider nam hier even een andere pose aan – niet tussen het volk, maar er boven, in zekere zin zelfs tegenover het volk. Kaunda kon dan ook uitspraken doen als: 'Ik kan dit niet toestaan in mijn land ...'. Het hele beeld maakte duidelijk dat het zeker niet aan te raden was hem nu tegen te spreken. Bovenstaande toont twee kanten van Afrikaans leiderschap. De leider is in zekere zin dichter bij de mensen dan wij gewend zijn – de leider luistert, maakt een praatje, zingt een liedje, laat zelfs soms publiekelijk een traantje en is toegankelijk. Anderzijds is hij onaantastbaar, onkwetsbaar en kan je hard treffen als de situatie dat

volgens hem nodig maakt.

Afrikaans leiderschap – de verschillende vormen die het aanneemt en transformaties die het ondergaat – is een beproefd onderwerp van politicologische studie. Historisch en antropologisch onderzoek zijn voor zulke studies weer essentieel, want in verschillende perioden lijkt een ander leiderschapsmodel populair en elke leider heeft weer zijn eigen symbolische vormen, rituelen en stijl ontwikkeld. Mobutu, bijvoorbeeld, werd in het openbaar steeds gezien met een luipaard vel en een stok, Kaunda zwaaide steevast met een witte zakdoek en Hastings Banda zwaaide met iets tussen een pluim en een zweepje. Wat voor cultureel gecodeerde boodschappen brengen zij daarmee over? Hoe weet men door symboolgebruik zowel vertrouwdschap en vaderschap als onaantastbaarheid en bijna oneindige macht uit te stralen? Afrikaans leiderschap kan ook onderwerp zijn van politiek-filosofisch onderzoek, wanneer bijvoorbeeld de vraag gesteld wordt wat de rol is van leiderschap in de politieke ideologie van een regime, of welke rechtvaardigingen men geeft voor het leiderschap, en hoe de band tussen volk en leider en tussen volk en haar geschiedenis gedacht wordt. Het onderzoek naar verschillende ideeën over leiderschap kan zich ook uitstrekken tot de houding die de internationale publieke opinie en internationale gemeenschap aanneemt ten aanzien van Afrikaans leiderschap. Terwijl onze eigen twintigste-eeuwse geschiedenis de gruwelijke ontsporingen toont waar het leiderschapsprincipe toe kan leiden, daar accepteren wij ondemocratische Afrikaanse leiders veelal als vanzelfsprekend. Menig diplomaat en ontwikkelingsdeskundige heeft de loftrompet gestoken over ‘sterke’ of ‘nieuwe’ leiders in Afrika. De praktijken van Afrikaans leiderschap die wij tegen komen zijn dus niet slechts uit nationale oorzaken te verklaren – uit cultuur, geschiedenis, politiek institutionele dynamiek – maar ook uit een internationale context waarin Afrikaanse staten en politici functioneren en die het ontstaan van sterke leiders kan bevorderen.

Dit artikel levert in eerste instantie feitelijke, historische informatie aan over leiderschap in Afrika in de laatste honderd jaar. Deze ervaringen met leiderschap roepen vervolgens vragen op over typen leiderschap en over hoe deze vormen van leiderschap zo dominant geworden zijn in postkoloniaal Afrika, en tenslotte wat de valkuilen van die dominantie zijn.

Find the chief – leiderschap en kolonisatie

Er is een stereotype van prekoloniaal Afrikaans leiderschap dat ook in de verwachtingen van de koloniale een grote rol speelde. In dit stereotype hebben Afrikaanse 'stammen' een krachtige, autoritaire leider met een sacrale status die in feite alle bereiken van het leven bestiert, eventueel bijgestaan door zijn raadgevers in een raad van oudsten. Het leiderschap is omringd door rituelen en de macht van de leider is absoluut. De veronderstelling was dat Europeanen in staten leven, bestuurd door een vorst, en Afrikanen in stammen, bestuurd door een soort hoofdman, de *chief*. Dit beeld heeft mede de koloniale politiek bepaald omdat in het Engelse systeem van *indirect rule* er naar werd gestreefd om via de inheemse leiders te besturen. Lord Lugard, een van de kampioenen van de Britse expansie, hanteerde dan ook het principe *find the chief* – probeer de leider van een stam te identificeren en schakel deze vervolgens in het koloniale bedrijf in.¹

Feitelijk kende Afrika een enorme diversiteit aan bestuursvormen, van grote imperia tot statenloze maatschappijen. Deze zelfbesturende gemeenschappen konden soms van verbazingwekkende omvang zijn, zoals bij de Ibo in zuidoost Nigeria. Deze staatloze maatschappijen kregen eigenlijk pas erkenning door het werk van Fortes en Evans-Pritchard in de jaren '40 van de twintigste eeuw.² Zonder centrale leiding konden deze maatschappijen zelfs een grote legermacht samenbrengen mocht dit nodig zijn. Ook het idee dat de Afrikaanse leider almachtig zou zijn klopt veelal niet. In veel gevallen was de raad van oudsten (of van lokale *chiefs*) de centrale instantie en nam de leider (koning) zelf niet actief deel aan de beraadslagingen. De functie van leiderschap lag in de symbolische vertegenwoordiging van de eenheid van het volk en in het bewaken van goede relaties met de voorouders en goden. Soms kon de leider zelfs iemand van buiten het volk zelf zijn die daardoor boven de lokale fracties kon staan. Tenslotte was ook vaak de macht van de koning of *chief* beperkt door een functionele verdeling van macht. Zo kon de functie van het toekennen van land – van centrale betekenis in de meeste gemeenschappen – bij een speciale persoon berusten.

De diversiteit aan bestuursvormen wordt natuurlijk verder gecompliceerd door historische transformaties. Vooral de negentiende eeuw was een periode van enorme veranderingen in Afrika, zoals de consolidatie van

1 F.D. Lugard, 'Methods of ruling native races', in: *The dual mandate in British tropical Africa* (Oxford, 1922) 193-213.

2 M. Fortes en E.E. Evans-Pritchard e.a., *African political systems* (Oxford 1940).

een heel groot aantal politieke eenheden in een beperkt aantal grotere eenheden. De islamisering in West-Afrika had een grote impact evenals natuurlijk de Europese expansie die voornamelijk in het laatste deel van de eeuw plaatsvond. Waarschijnlijk hebben deze transformaties ook tot militarisering geleid met een grotere rol voor centraal leiderschap.

***Educated Elite* en nationalistisch leiderschap**

In termen van leiderschap bracht de expansie van Europese machten en van de christelijke missie in Afrika een belangrijke verandering doordat er een geschoolde elite ontstond. Letterlijk werd deze groep de *educated elite* genoemd, een nieuwe klasse die zich opwierp als toekomstige leiders van Afrika. De *educated elite* is er vaak van beschuldigd haar culturele identiteit te hebben geofferd om voordeel te hebben bij samenwerking met de koloniale macht; *deserters of the fatherland*, noemde de Nigeriaanse historicus Ayandele hen zelfs, *Black Englishmen* was een andere vaak gebruikte term.³ De Britse koloniale macht stond in eerste instantie positief tegenover deze groep, er was in de negentiende eeuw zelfs een zwarte gouverneur in Brits West-Afrika. Vanaf het midden van de negentiende eeuw won echter de racistische ideologie snel terrein en aan het eind van de eeuw waren alle hogere functies voor blanken gereserveerd, werd de *educated elite* als halfbakken regeneraten (*transmogrified, hybridised*) afgeschilderd en werkte de koloniale macht vooral met de traditionele leiders samen. In werkelijkheid was de *educated elite* echter helemaal niet zo een aparte klasse als de verdeel-en-heers strategie van de kolonials suggereerde. Afrikaanse koninklijke families stuurden veelal ook enkele van hun eigen kinderen naar missiescholen. Ook werkten traditionele leiders en *educated elite* vaak nauw samen, zoals in het opvallende program voor snelle modernisering van de Goudkust, de *Mankessim Declaration* uit 1871. De kloof tussen traditionele leiders en *educated elite* is wellicht meer bepaald door de inschakeling van de eersten in het koloniale bestuur dan door de onvaderlandslievende houding van de tweede, die juist de aanjager van de nationalistische beweging werd.

Leiderschap in Afrika wordt vooral geassocieerd met de grote nationalistische leiders van na de Tweede Wereldoorlog. Het Afrikaanse nationalisme vormt echter een vrij continue traditie die zeker al vanaf 1870 getraceerd kan worden – bovenal in Brits West-Afrika. De al genoemde, maar

3 E. A. Ayandele, 'James Africanus Beale Horton 1835-1883. Prophet of modernisation in West Africa', in: *African Historical Studies*, 4 (1971) 691.

weinig bestudeerde *Mankessim Declaration* was in feite een nationalistisch program. De flamboyante intellectueel Edward Wilmot Blyden hield vanaf 1860 in Liberia, Sierra Leone en Nigeria vurige pleidooien voor het gaan van een Afrikaanse 'eigen weg', voor ontplooiing door de 'neger' volgens zijn eigen godgegeven kwaliteiten en voor een eigen Afrikaanse Kerk. Afrikanist Horton ontwierp al in 1968 een blauwdruk voor een sterk, en op den duur onafhankelijk, West-Afrika.⁴ In de jaren '80 van de negentiende eeuw ontstond zelfs de eerste politieke beweging, de *Aboriginals Rights Protection Society* in de Goudkust. In al deze gevallen trokken traditionele leiders en de geschoolde elite samen op. Het feit dat deze ontwikkelingen onder leiding van de geschoolde elite geen in het oog springende Afrikaanse leiders heeft opgeleverd is waarschijnlijk helemaal op het conto te schrijven van de ongunstige historische situatie. In de decennia na 1900 was het koloniale systeem in alles dominant en de koloniale ideologie van de superioriteit van het blanke ras en de Westerse cultuur was zo overheersend dat ideeën over een Afrikaanse eigen weg of van onafhankelijkheid steeds minder gehoord werden.

Er is dus continuïteit tussen de eerste generaties *educated elite* en de nieuwe elite die de drager van de nationalistische bewegingen werd vanaf eind jaren '40 van de twintigste eeuw. Deze continuïteiten zijn een nader onderzoek waard. Men denke aan Nnamdi Azikiwe ('Zik'), later president van de onafhankelijke republiek Nigeria, die al in 1937 een magnifiek traktaat *Renascent Africa* publiceerde, of aan G.B. Danquah, nationalistisch leider en aanvoerder van de parlementaire oppositie in de eerste jaren na de onafhankelijkheid van de Ghana, die al in 1928 het boek *Gold Coast: Akan laws and customs and the Akim Abuakwa constitution* publiceerde. Maar grosso modo oriënteerde de nieuwe generatie leiders van de Afrikaanse onafhankelijkheidbewegingen zich slechts op de toekomst – aanvankelijk was hun belangstelling voor Afrikaanse geschiedenis en tradities zelfs minimaal. In hun modernistische program pasten geen traditionele leiders, laat staan inheemse culturele en politieke vormen. De onafhankelijkheid stond voor hen in het kader van *New Africa*, the *New African* (de titel van een internationaal verschijnend tijdschrift over Afrika). In sommige landen had het radicaal modernisme ook te maken met een directe politiek strijd waarbij de nieuwe leiders zich onttrokken van concurrerende politieke

4 H.R. Lynch ed., *Black spokesman. Selected published writings of Edward Wilmot Blyden* (London 1971); J.A.B. Horton, *West African countries and peoples* (Nendeln 1970 [London 1870]).

stromingen die zich meer oriënteerden op traditioneel leiderschap. In Ghana leidde dit er zelfs toe dat de leider van de ooit zo machtige Ashanti, de Ashantihene, actief gemarginaliseerd werd. In Uganda was het zelfde lot al snel beschoren aan de Kabaka, de koning van Buganda.

Mzee, Mwalimo en Osageyfo als neo-klassieke, paternalistische leiderschapsrollen

In de postkoloniale constellatie in verschillende landen werd leiderschap een zeer zichtbaar element van de politiek en de politieke cultuur. Op de achtergrond staan hier enkele belangrijke historische ontwikkelingen. De prominente positie van de leider ontstond vooral binnen de nationalistische bewegingen, die zich veelal transformeerden in politieke partijen en al binnen een paar jaar de parlementaire democratie inruilden voor een eenpartijstelsel. Meestal was er nog wel een parlement, maar de bedoeling was te voorkomen dat er verdeeldheid tussen fracties en partijen kon ontstaan en te voorkomen dat de macht van de leiders bedreigd werd.

Het proces binnen de nationalistische bewegingen vertoont in veel landen een curieus patroon, waarbij steeds een eenhoofdige leiding ontstond. Vaak waren er twee vooraanstaande nationalistische leiders waarvan er steeds één het onderspit moest delven. Als de competitie niet tot de dood of gevangenisstraf voor de verliezende partij leidde, dan toch tot gedwongen afscheid van de politiek en gedwongen marginaliteit. In Zambia won Kaunda en werd Kapwepwe een onzichtbaar figuur; in Kenia won Kenyatta en vond Mboya onder verdachte omstandigheden de dood, in Senegal won Senghor en werd Mamadou Dia uitgestoten, in Zimbabwe won Mugabe en werd Nkomo een pion. Nrumah, de gevierde leider van Ghana, liet Danquah in de gevangenis tot de dood toe verkommeren. Men is geneigd voor deze leiderschapsdynamiek een culturele verklaring te geven – en de beroemde rechtvaardiging voor de éénpartijstaat: *‘there can be only one male crocodile in the creek’*, komt van de leiders zelf. Toch is het maar de vraag hoe ‘Afrikaans’ het postkoloniale leiderschapspatroon is. Traditionele Afrikaanse maatschappijen kenden vele vormen van leiderschap, maar juist het model van de enkele almachtige leider was uitzonderlijk. Het lijkt logischer een verklaring te zoeken in de specifieke omstandigheden, zoals de klassenstructuur in de jonge Afrikaanse republieken, in meer algemene patronen van politieke autoriteit in transitie-situaties en in sociale vormen zoals patrimonialisme. In de specifieke situatie van nationalistische

politiek in de jaren '60 en '70 van de vorige eeuw kreeg de éénpartijstaat ook legitimiteit vanuit het socialisme (en dus weer uit een anti-Westerse oriëntatie). De postkoloniale agenda van de Bandung conferentie in 1956 had een enorme impact op alle ex-koloniën en de Beweging van Niet-gebonden Landen bleef lange tijd de geest van deze agenda levend houden. In deze context werd sterk leiderschap als een voorwaarde voor standvastig beleid en baanbrekende politieke vernieuwing gezien, met voorbeelden als Nasser en Sukarno. Het Afrikaanse leiderschap van deze decennia werd dus mede bepaald door de internationale context.

De fenomenologie van het postkoloniale leiderschapsmodel toont opmerkelijke overeenkomsten tussen landen. Zo elimineerden de leiders niet alleen, zo nodig, hun naaste strijdmakkers uit de antikoloniale strijd en voerden ze ook anderszins een rigoureuze en vaak gewelddadige beleidslijn tegen elke mogelijke bedreiging van hun positie, maar zij modelleerden zichzelf ook in een vaderrol. Zij probeerden de belichaming voor te stellen van een nieuwe, waardige, stabiele en 'morele' natie. *Nation-building* was dan ook een centraal element in de politiek – het samensmeden van de verschillende bevolkingsgroepen, religieuze groepen, tradities, klassen, evenals stad en platteland. Het visuele beeld van de vaderlijke leider werd als essentieel gezien voor dit project en werd nog weer versterkt door het hele programma van de natie ideologisch te vatten in een nationale filosofie die in een gezamenlijk wereldbeeld moest voorzien. Voorbeelden zijn het *Consciencism* (Nkrumah - Ghana), de Ujamaah filosofie (Nyerere - Tanzania), *Zambian Humanism* (Kaunda - Zambia), *Nyayo* filosofie (Arap Moi - Kenia) en, later – met een kleinere rol voor de leider – de *Ubuntu* filosofie gepropageerd door president Mbeki van Zuid Afrika. Vanzelfsprekend was de leider de verwoorder van deze nationale ideologische filosofie. Hij 'las' volk, geschiedenis en de toekomstige missie en synthetiseerde dat in een eigen product. Er kon dan ook geen sprake van zijn dat het opschrijven van de filosofie van het volk overgelaten kon worden aan empirische antropologen of historici, zulk feitelijk onderzoek werd als bedreigend gezien voor het grote verhaal van volk en natie dat de leider zelf produceerde. De leider modelleerde zijn rol naar de wijze dorpsoudste die de jongere bewoners instrueert over geschiedenis en over moraal. De zelfgegeven titels van de leiders preken voor zich, zoals Mzee ('oudste', de titel voor Yomo Kenyatta) Mwalimo ('de leraar', de titel voor Julius Nyerere), Osageyfo ('verlosser', de titel voor Kwame Nkrumah). De tragiek van deze zogenaamde *National Ideological Philosophies* is dat zij tegelijk met het

aftreden of de dood van de leider zelf ook van het toneel verdwenen, alsof om achteraf nog het bewijs te leveren dat wat als nationale filosofie werd gepresenteerd nauwelijks meer was dan de ideologische profilering van de leider zelf als vader des vaderlands. Het idee dat natievorming een organisch proces is dat ‘vanzelf’ groeit is zeker romantisch, maar Afrikaanse trajecten van natievorming hebben wel een erg *topdown* karakter gehad en waren personalistisch van aard, waarbij dit personalisme weer ondermijnend was voor de opbouw van stevige nationale instituties met een grote publieke legitimiteit van de staat.

Een voorlopig laatste generatie van Afrikaanse leiders presenteerde zich als de nieuwe leiders in de jaren '80 en '90 van de twintigste eeuw. Het gaat dan om Museveni van Uganda, Afeworki van Eritrea, Meles van Ethiopië en Kagame van Rwanda. Allen aan de macht gekomen door een gewapende strijd, niet tegen een Westerse koloniale macht, maar in een burgeroorlog. Zij benoemden expliciet de vele punten van falen van de eerste generatie Afrikaanse leiders en beloofden nieuwe wegen in te slaan, met grotere en reëler zeggenschap voor de arme bevolking, geen corruptie en een krachtig beleid voor economische ontwikkeling en vrijheid.⁵ Het feitelijke beleid in de eerste jaren van de nieuwe leiders gaf ook veel vernieuwing en eliminatie van ‘oude politiek’. Uganda startte een rigoureuze decentralisatiepolitiek die kleine boeren eindelijk zeggenschap over hun eigen bestuur zou geven. De voormalige guerrillaleiders van het *Eritrean People's Liberation Front* (EPLF) startten een ambitieus opbouwprogramma en een radicale politiek van *gender*gelijkheid. Zelfs leek het dat afstand werd gedaan van de onaantastbare positie van de politiek leider en er een meer collegiaal bestuur ontstond dat publiekelijk verantwoording aflegde voor haar beleid. Maar met de openheid en vernieuwing was het al snel gedaan. De *Rule of Politics* van de sterke leider bleek te dominant tegenover de *Rule of Law*; ook begon een proces van eliminatie van strijdmakkers, het samenvloeien van de staatshiërarchie met die van de leidende partij, en de actieve bestrijding van elke oppositie. Zoals een populair grapje in Uganda gaat: ‘Wanneer de Museveni uit 1980 de Museveni uit 2010 tegen zou komen dan schoot hij hem direct dood’. Het omgekeerde zou overigens ook het geval kunnen zijn, want juist de staten van de ‘nieuwe leiders’ van destijds die zouden afrekenen met hun repressieve voorgangers kenmerken zich vandaag de dag door een opmerkelijk repressief beleid tegen oppositie. Het kan zelfs betwijfeld worden of het veelvuldig uitgesproken *commitment* van de nieuwe leiders

5 Y.K. Museveni, *Planting the mustard seed* (Kampala 1997).

aan democratie, rechtsstaat en mensenrechten werkelijk centraal stond in hun programma voor nationale ontwikkeling. Dit verbale *commitment* kan mede ingegeven zijn door de dominantie van het democratediscours in Afrika in de jaren na 1990. De meeste van de leiders kwamen uit een expliciet marxistisch-leninistische denkrichting, welke ook de ideologie en het organisatiemodel leverde voor hun guerrillabeweging. De fysieke isolatie van deze bewegingen tijdens de strijd maakte dat zij de kritiek op het marxisme in de laatste decennia van de vorige eeuw nauwelijks hebben meegekregen. De stalinistische stijl van leiders als Afewerki (Eritrea) en Meles (Ethiopië) kan daarom naast uit 'machtsbehoudpolitiek' mede verklaard worden uit een gebrekkige destalinisatie in ideologisch opzicht.

Een schets van de Afrikaanse leiderschapsgeschiedenis zou niet compleet zijn wanneer niet ook recht gedaan wordt aan Afrikaanse leiders als Nelson Mandela van Zuid-Afrika en Quett Masire van Botswana. Zij hebben zowel tijdens hun regeerperiode de standaard verleidingen van centralisatie van macht bij de president vermeden, als vrijwillig afstand gedaan van de macht toen hun termijn verstreken was. Zij zijn bovendien uitgegroeid tot Afrikaanse leiders van groot internationaal statuut. Voor de theorievorming over Afrikaans leiderschap zijn deze voorbeelden van groot belang omdat zij minimaal aantonen dat elke theorie die autoritair leiderschap verklaart uit 'de' Afrikaanse cultuur of 'de' Afrikaanse historische situatie tekortschiet.

Politicologische leiderschapstypen

De bovenstaande historische schets van historische transformaties in de Afrikaanse politiek en van leiderschap vormt een goede basis om de politicologische literatuur over leiderschap in Afrika kort te bespreken. Politicologen analyseren veelal typen politiek regime en typen leiderschap. De extreem destructieve en chaotische regimes in de postkoloniale periode, zoals van Idi Amin in Uganda en van keizer Bokassa in de Centraal Afrikaanse Republiek, nodigen in het bijzonder uit tot dit soort onderzoek.

Een bekende indeling in leiderschapstypen in Afrika onderscheidt: 1) charismatisch leiderschap, 2) patriarchaal leiderschap, 3) technocratisch leiderschap, 4) populistisch leiderschap en 5) tiranniek leiderschap.⁶ Het is niet moeilijk om in de recente Afrikaanse geschiedenis sprekende voorbeelden van elk van deze typen te vinden. Vanuit sociologisch oogpunt

6 N. Chazan e.a., *Politics and society in contemporary Africa* (Boulder 1992) 161-168.

is het interessant om te analyseren wat de situationele condities zijn voor elk type leiderschap. Zo is de mate van institutionele ontwikkeling van de staat van belang. Bij afwezigheid van goed georganiseerde, professionele en relatief autonome ministeries, rechterlijke macht, justitie en sectorale organisaties ligt patrimoniaal of charismatische leiderschap voor de hand en zal technocratisch leiderschap moeilijker te realiseren zijn. Patrimoniaal leiderschap zal veelal gebruik maken van inheemse politieke instituties, terwijl charismatisch leiderschap juist gebruikt kan worden om oude elites buiten spel te zetten en maatschappelijke veranderingen te realiseren. Tegelijkertijd zal een gedifferentieerde maatschappij waarbij sectorale en professionele belangenorganisaties sterk zijn en zo een machtsfactor kunnen vormen in de maatschappij, een substantiële rem kunnen zetten op populistisch leiderschap of zelfs op tiranniek leiderschap. Een complicerende factor is dat het type leiderschap zelf weer grote consequenties kan hebben voor de mate waarin en de wijze waarop maatschappelijke organisaties zich ontwikkelen of juist afgebroken worden. De infiltratie, controle over, of zelfs destructie van maatschappelijke organisaties, belangenorganisaties en vakbonden door de politieke macht, om zich van eventueel bedreigende tegenmacht te ontdoen, is waarschijnlijk een van de meest bepalende factoren van de steeds terugkerende politieke instabiliteit in veel landen.

Enkele aspecten en analyses van leiderschap die specifiek zijn voor Afrika verdienen hier bespreking. Hoewel voor elk van deze punten geldt dat het geen uniek Afrikaanse verschijnselen zijn, hebben zij een zeer grote betekenis in Afrika. De meest extreme voorbeelden worden vaak gekarakteriseerd met het begrip *predatory leadership*, een leiderschapstype dat gebaseerd is op het zich toe-eigenen door de leider van elk maatschappelijk goed ten koste van maatschappelijke welvaart en orde.⁷ Voorbeelden hiervan zijn Samuel Doe (Liberia), Mobutu (Zaire) of Bokassa (Centraal Afrikaanse Republiek). De vooraanstaande Franse Afrikanist Jean-François Bayart kwam met een gedifferentieerder analyse van Afrikaans leiderschap in termen van de *Politique du Ventre* (politiek van de maag).⁸ Bayart relateert de op zelfverrijking gerichte politiek aan, wat hij noemt, een *rhizome* karakter van de samenleving. Het beeld van *rhizomes* is dat van een onderaardse, onzichtbare wildgroei van wortels die steeds weer op verschillende en onverwachte plaatsen uitschietters boven het oppervlak produceren. De

7 R.H. Jackson en C.G. Rotberg, *Personal rule in Africa* (Berkeley 1982); S. Decalo, *Psychosis of African power: African personal dictatorships* (Boulder 1989).

8 J-F. Bayart, *L'État en Afrique* (Paris, 1989).

ondergrondse netwerken representeren informele machtsconstellaties die onophoudelijk op zoek zijn naar plekken om naar boven te schieten en een graantje (of veel meer dan dat) mee te pikken en zich zo te versterken. Het maakt daarbij voor het systeem niet uit of dit opspruiten van informele machtsnetwerken plaatsvindt in het politieke, economische, religieuze, etnische, administratieve, criminele domein, of het domein van internationale relaties. Machtsposities en posities van accumulatie kunnen zich overal ontwikkelen en macht-rijkdom combinaties in het ene gebied kunnen zich snel transformeren in macht elders. In deze analyse is het officiële politieke systeem relatief onbelangrijk, want de echt bepalende processen vinden op een niet direct zichtbaar, informeel, niveau van de maatschappij plaats. Ook in andere analyses wordt als een van de opvallende kenmerken van Afrikaanse politieke systemen genoemd dat grenzen tussen wat wij als aparte maatschappelijke domeinen noemen steeds overschreden worden – men noemt dit wel *straddling*. Een mooi voorbeeld van grensoverschrijdingen is de mogelijkheid om aan een sterke identiteitsgroep macht te ontnemen, maar ook andersom een machtspositie te gebruiken om identiteitsgroepen te versterken of zelfs te creëren. Professor Martin Doornbos spreekt in dit verband van de ‘conversie’ van macht in identiteit en vice versa.⁹

Een ander aspect van Afrikaans leiderschap wordt belicht in analyses van Afrikaanse staten in internationaal verband. Klassieke politicologische analyses nemen in eerste instantie de natiestaat als eenheid van analyse, waarbij een weberiaanse definitie van staat als het monopolie van legitieme machtsuitoefening binnen een bepaald territorium leidend is. Politieke stabiliteit en succes van leiders wordt dan vanzelf verklaard uit interne factoren. In Afrika zijn er echter landen waar de staat slechts een klein deel van het territorium controleert. Hoewel hier een basisvoorwaarde om te spreken van een staat ontbreekt, blijkt zo een politieke ‘eenheid’ toch te kunnen blijven bestaan. Dit wordt toegeschreven aan het grote belang dat internationale diplomatieke erkenning heeft gekregen en aan de invloed van financiële en materiële steun vanuit de internationale gemeenschap. Het belang van het internationale statensysteem voor nationaal leiderschap betekent dat dit leiderschap geanalyseerd moet worden zowel in haar nationale als in haar internationale dimensies.

Een ander opmerkelijk aspect van Afrikaans leiderschap is juist te

9 M. Doornbos, *Global forces and state restructuring* (Houndmills, Basingstoke 2006) 14-17.

vinden in politieke processen die zich op micro-niveau afspelen, namelijk patrimoniale relaties als fundering van veel Afrikaans leiderschap. In essentie gaat het hier om de fundering van macht niet in formeel, juridisch en meestal statelijk ingestelde procedures en macht, maar in sociale relaties van reciprociteit en neo-patrimonialisme. Reciproque sociale relaties, waarbij de ene partij goederen, diensten of gunsten overdraagt in de verwachting op een later tijdstip aanspraak te kunnen maken op wederdiensten, is een aspect van elke maatschappij. In extreme vorm elimineert deze vorm echter relaties gebaseerd op de wet en rechtsgelijkheid. Hierdoor zijn waarden als rechtsgelijkheid, rechtszekerheid en autonomie in het geding, evenals garanties voor optimale allocatie van middelen, want middelen zullen ingezet worden waar deze de geveer een wederdienst opleveren en niet waar deze de grootste maatschappelijke meerwaarde creëren. Neo-patrimonialisme (cliëntalisme) is daarmee een centraal element in de analyse van Afrikaans leiderschap.

Slot

Wanneer we de bovenstaande historische en politicologische analyses samennemen dan zijn er enkele voorzichtige conclusies te trekken. Aan de positieve kant valt op dat het zeker niet zo is dat autoritair leiderschap de enige vorm is geweest in Afrika. Ook is het niet het geval dat autoritair leiderschap onder de bevolking populair is en fundamentalisme komt opvallend weinig voor. Het idee dat vrijheid, gelijkheid en autonomie nastrevenswaardig zijn is de norm.¹⁰ Dat betekent echter allerm minst dat die norm in de werkelijkheid ook veelvuldig gehaald wordt. Juist het idee van leiderschap in verschillende vormen heeft aan dat negatieve resultaat vaak bijgedragen. De angst dat de leiderschapspositie bedreigd wordt, leidt dan tot een fatale dynamiek van eliminatie van tegenstanders en het neutraliseren van *checks* en *balances* (zoals onafhankelijke rechtspraak en politieke oppositie) die de machtsuitoefening beperken. Zulke processen leiden tot opeenhoping van macht die daardoor steeds minder gecorrigeerd kan worden zodat uiteindelijk de macht alleen berust bij de president (en zijn familie). Het is opvallend dat de steeds grotere bevoegdheden en de directe machtsuitoefening door de uitvoerende macht juist niet een sterker en daadkrachtiger beleid voortbracht – het leidde niet tot een zogenaamde *developmental dictatorship*. In de meeste gevallen leidde het tot

¹⁰ www.worldvaluessurvey.org, (geraadpleegd op: 1-10-2010).

de vorming van een kleine elite van machthebbers die juist een daadkrachtig ontwikkelingsbeleid in de weg stond. Wel een nationale elite dus, maar niet een die als een 'nationale bourgeoisie' haar positie versterkte door een maximale nationale ontwikkeling voort te brengen. De vrijheid werd wel opgeofferd, maar de beloofde opbrengst daarvan voor de meerderheid van de bevolking bleef uit. De logica van dit proces is al in 1961 op onnavolgbare wijze geanalyseerd in een van de klassieke Afrikaanse politieke teksten, namelijk Frantz Fanon's *The pitfalls of national Consciousness*.¹¹

Voor het veelvuldig falen van Afrikaans leiderschap zijn veelerlei oorzaken aan te wijzen – van laag onderwijsniveau, tot zwakke ontwikkeling van de middenklasse, tot een zwakke ontwikkeling van de institutionele infrastructuur van landen. Ook externe oorzaken zijn van groot belang, zoals het (veelal door koloniale inlichtingendiensten) ombrengen van een heel aantal van de eerste generatie leiders van de Afrikaanse onafhankelijkheid (bijvoorbeeld Eduardo Mondlane, Amilcar Cabral, Patrick Lumumba, Samora Machel).¹² Ook de Koude Oorlog en het huidige neoliberale mondiale regime maakten de ontwikkeling van succesvolle staten in Afrika moeilijk. Toch blijft een analyse van interne politieke ontwikkelingen, inclusief leiderschap, van groot belang. Een zelfkritische analyse, door zowel Afrikaanse als externe actoren, zou op zijn minst op twee punten nieuw inzicht moeten leveren. Ten eerste waarom de veelbelovende democratisering die na 1990 is ingezet veel positieve gevolgen heeft gehad, maar toch bijna overal is verzand in een nieuw elitisme. Ten tweede waarom pogingen tot een alternatieve politieke ontwikkeling steeds gestrand zijn. Voor Ghana onder Nkrumah, Tanzania onder Nyerere, Ethiopië onder Haile Mariam en later Meles, Uganda onder Museveni en Eritrea onder Afewerki, geldt steeds dat de revolutie uiteindelijk door de leiders zelf om zeep is geholpen.

11 F. Fanon, *The wretched of the earth* (Harmondsworth 1967) 119-165.

12 For the Mubutu case see: M.G.Kalb, *The Congo cables: The Cold War in Africa from Eisenhower to Kennedy* (New York 1982).